

OMONİMLƏRİN TƏDRİSİ VƏ BUNUNLA BAĞLI BƏZİ PROBLEMLƏR

Nabatəli QULAMOĞLU,
təhsil eksperti,

Dövlət İmtahan Mərkəzi yanında İctimai Şuranın üzvü

Ümumtəhsil məktəblərində omonimlər də digər leksik qruplar (sinonim, antonim) kimi eyni səviyyədə tədris edilməlidir. Azərbaycan dili fənni üzrə Təhsil Nazirliyinin təsdiq etdiyi Dövlət standartları da leksik qruplardan hər hansı birinə üstünlük vermir, belə ki, hər mövzunun tədrisinə cəmi bir saat vaxt ayrılır. Bütün bunlara baxmayaraq, həm orta məktəbdə, həm də qəbul imtahanlarında omonimlərə geniş yer verilir. Nümunə üçün bircə onu demək kifayətdir ki, bəzən ali məktəbə qəbul zamanı bir test kitabçasında 3 dəfə omonimlərdən istifadə edilmişdir. Görünür, kimlərinə subyektiv maraqları xatirinə omonim mövzusunda əsas məsələlər deyil, detalların öyrənilməsinə daha çox diqqət yetirilir. Bu isə test tapşırıqlarına verilən tələblərə ziddir. Omonimlər də sinonim və antonimlər kimi ümumiləşdirilərək eyni həcmdə öyrənilməlidir. Digər tərəfdən, qəbul prosesində çətin sualların tərtibi üçün omonimlərdən istifadə edirlər. Çox vaxt bilərəkdən mübahisəli məsələlər qəbul imtahanına daşınır və apelyasiya komissiyası bütün mübahisələri öz xeyrinə həll edir, halbuki mübahisəli məsələləri qəbul imtahanına salmaq qəti şəkildə qadağandır. Mübahisələrin yaranmasına səbəb nədir? Məhz buna görə də bu məqalədə omonimlərlə bağlı bəzi prob-

lemləri araşdırmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Omonimlər dünyanın başqa dilçiləri kimi, Azərbaycan dilçilərinin də diqqətini cəlb etmişdir. Dilin bu sahəsi ilə geniş tədqiqat işi aparən alimlərimiz içərisində Həsət Həsənov xüsusilə seçilir. Onun tərtib etdiyi omonimlər lüğətində xeyli problemlər öz həllini tapmışdır. Bununla belə, bu gün üçün mübahisə doğuran bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirilməmişdir.

Hər şeydən əvvəl, tədqiqatçı alim "omonim" və "omonimiya" kimi dil anlayışlarının fərqləndirilməsinə nail ola bilməmişdir.

Omonimiyanın problematik məsələ olduğunu dünyanın bir çox alimləri də təsdiq edirlər: "Dilçilik ədəbiyyatında omonimiya adlanan hadisəyə, eləcə də onu çoxmənalılıq və ya polisemiyadan fərqləndirməyə aid vahid baxış yoxdur" [5,4].

Məsələnin problematik olmasına baxmayaraq, H.Həsənov "omonimiya" terminini izah etməyə cəhd göstərmişdir: "Omonimiya dilin leksik və qrammatik elementlərini birləşdirərək, öz fonetik strukturuna görə dilin müəyyən inkişaf dövründə uyğunlaşan morphem, söz, söz birləşmələri və cümlələri araşdırır" [2,5].

Tərifdə təqdir olunan odur ki, omo-

nimiyanın sərhədi təkəcə leksik vahidlərlə məhdudlaşmır. Buna baxmayaraq, orada qeyd olunmuş xüsusiyyətlər omonimiya haqqında obyektiv reallığı tam əks etdirmir. Tərifdən belə çıxır ki, omonimiyanın vəzifəsi araşdırmaqdır, yəni o, elm sahəsidir. Təəssüf ki, dilçilik elminin belə bir sahəsi yoxdur.

Bu məsələdə təkəcə H.Həsənov deyil, bir çox digər dilçilər də çətinlik çəkirlər. Hətta lüğətlərin böyük əksəriyyətində bu sözlər arasındakı sərhəd pozulur. Bununla bağlı bir deyil, bir neçə dilçi alimin adını çəkmək olar.

Vaxtilə V.V.Vinoqradov "Rus leksikoqrafik ənənəsində omonimiya" adlı məqaləsində leksikoqrafları sərt tənqid edirdi: "1847- ci ildə nəşr edilmiş "Rus və slavyan kilsə dilinin lüğəti"ndən başlayaraq rus ədəbi dilinin izahlı lüğətlərində omonimiya məsələləri özbaşınalıqla həll edilir" [8, 293].

Omonimiya sözünün sadə tərifinə S.İ.Ojeqovun izahlı lüğətində rast gəlirik: "Omonimiya hər hansı bir dildə omonimlərin və omonimlər arasında olan münasibətlərin məcmuyudur".

Tərifdə omonim sözü ümumi mənada (oxşar) verilmişdir. Məhz yunan alimi Aristoteldən aşağıda gətirdiyimiz sitatda da həmin mənə nəzərdə tutulmuşdur.

S.İ.Ojeqovun verdiyi tərifin nə qədər doğru olduğunu müəyyən etmək üçün dilin bütün səviyyələrində omonimlərin qısa təhlilinə nəzər salaq.

Danılmaz faktdır ki, dilin leksik tərkibinin öyrənilməsi ilə leksikologiya məşğul olur. Əgər leksikologiyanın tədqiqi sahəsi daha genişdirsə, omonimiyanın baş verdiyi hallar oxşar leksik

qruplarla məhdudlaşa bilməz.

İndi də H.Həsənovun omonimləyə verdiyi tərifə nəzər salaq. "Deməli, omonimlər formaca, tələffüzəcə və qrafik cəhətdən eyni, mənaca bir-birindən fərqlənən, mənə ümumiliyi və aralarında assosiativ əlaqə hiss olunmayan, eyni və müxtəlif mənşəli, eyni və müxtəlif nitq hissələrinə aid sözlərdir" [2, 9].

Omonimləyə tərif vermək üçün hansı prinsipi əsas götürmək üstündə dünya alimləri bir neçə qrupa bölünürlər. Onlardan bəziləri (S.Cəfərov, B.Xəlilov, V.V.Vinoqradov, O.S.Axmanova, B.Trnki, L.Blumfeld və s.) eyni fonetik örtüyü, digərləri (H.Həsənov, V.V.Broun, İ.V.Arnold, N.M.Şanski və s.) vahid fonetik və qrafik örtüyü, üçüncülər (V.Skit) vahid yazılışı, sonuncular isə (X.Oqata, R.İnqlott) eyni cür səslənməyi, lakin müxtəlif şəkildə yazılmağı əsas prinsip kimi götürürlər.

Təbii, alimlərin hər biri qismən haqlıdır, çünki söhbət oxşarlıqdan gedirsə, yuxarıda verilmiş fərqli fikirlərin hamısı oxşarlığa əsaslanır. Burada məşhur yunan alimi Aristoteldən nümunə gətirmək yerinə düşərdi. Hələ vaxtilə o deyirdi ki, insanla keçi omonimdir, çünki hər ikisi məməlidir. Aydın məsələdir ki, Aristotel sözün leksik mənasını (oxşar) əsas götürərək belə qənaətə gəlmişdir. Aristoteldən fərqli olaraq, dilçilərimiz sözə linqvistik aspektdən yanaşmışlar.

Omonimlərin müəyyən edilməsində əsas götürülən prinsiplərin müxtəlifliyi baxımından yanaşsaq, H.Həsənovun omonimləyə verdiyi tərif də nöqsanlıdır. Hər şeydən əvvəl, tərifdə yersiz təkrarlar vardır: fonetik və qrafik oxşarlıq

məhz formaya daxildir, lakin burada forma sözü də işlənmişdir. Omonimlərin məzmununa daxil olan elementlər də təkrarlanmışdır. Müəllif daha dolğun tərif verməyə cəhd etsə də, nəticədə tautologiya yaranmışdır.

Əslində, H.Həsənov özü də omonimləri müəyyənləşdirmək üçün universal meyar olmadığını etiraf edir [2, 11].

Alimlərimizdən S.Cəfərovun omonimləyə verdiyi tərifdə isə fonetik örtük əsas götürülür.

B.Xəlilov yazır: "Eyni səs tərkibinə malik müxtəlif mənəli sözlərə omonimlər deyilir [1,63].

Hər iki müəllifin verdiyi tərif omonimlər deyil, omofonlara aiddir.

Omonimləyə dolğun tərif vermək ona görə mümkün deyil ki, onlar dilin müxtəlif səviyyələrində mövcuddur. Ona görə də sadə təriflə kifayətlənməyi daha məqbul sayırıq: Omonimlər öz leksik mənalarına görə tamamilə fərqli, fonetik və qrafik formasına görə isə eyni olan sözlərdir. Bu tərif ümumtəhsil məktəblərində öyrənilən leksik və qrammatik omonimləri özündə ehtiva edir. Məsələ burasındadır ki, omonimlərin həm miqyası böyükdür, həm də onlar xeyli rəngarəngdir. Bütün bunları bir tərifdə əhatə etmək mümkünsüzdür. Çətinlik törədən isə "forma" və "məzmun" anlayışına nəyin daxil edilməsindədir. Omonimləri omonomorfem adlandırmağı təklif edənlər də vardır, amma bu adda təkrarçılığın olduğu aydın görünür. Əslində, biz görürük ki, orta məktəb dərslərində öyrənilən və omonim adlanan leksik vahidlər morfemləri əhatə edir. Ona görə də leksik və qrammatik omonimləyə omomor-

fem desək, heç də səhv etmərik, çünki morfeim dedikdə həm kök, həm də köməkçi morfeimlər nəzərdə tutulur.

O.S.Axmanova omonimləri eyni fonem cərgəsindən ibarət olan iki (daha artıq) söz hesab edir və qeyd edir ki, bunlar semantik və ya qrammatik cəhətdən və ya eyni zamanda həm semantik, həm də qrammatik cəhətdən fərqlənir [3,səh. 4].

Burada müəllif "forma" sözünün əvəzinə "fonem cərgəsi" ifadəsini işlədir.

Omonim termininin həm forma, həm də məzmun cəhətdən hərtərəfli tərifini V.P.Kolesnikov ifadə etməyə çalışmışdır: omonimlər müxtəlif leksik və ya qrammatik mənəsi, lakin eyni oxşar yazılışı və / və ya tələffüzü ilə fərqlənən sözlərdir [6, 61].

Bu tərifin strukturu artıq o təsəvvürü yaradır ki, omonimiya problemi çoxaspektlidir. Bu termini xarakterizə edən elementləri dəyişdikcə terminin mümkün traktovkası xeyli çoxalmış olur [6, 7).

Omonimiya ilə omonimləri fərqləndirmək üçün bir neçə müqayisə aparaq.

Məlumdur ki, omonimlər leksikologiyanın predmetidir, çünki söhbət sözlərin oxşarlığından gedir. Digər omonimik seqment olan omofon (ot-od) bu sahənin öyrəndiyi məsələlərdəndir. Amma diqqətlə yanaşsaq, bu həm də fonetik omonimdir, yəni sözlər eyni cür tələffüz edilir, lakin mənalar müxtəlifdir. Bir sözlə, oxşarlığı yaradan fonemdir, fonem isə fonetikanın və fonologiyanın öyrəndiyi sahədir. Oxşarlığı fonetik örtük, fərqli məzmunu isə qrafik örtük yaradır. Bu cür müqayisələri omomor-

femlər (-ı isim düzəldən şəkilçi yazı, -ı mənsubiyyət şəkilçisi onun adı, -ı təsirlik hal şəkilçisi maşın-ı yudular) və ya omoformlar (qaba-qaba) üzərində də aparmaq mümkündür, çünki hər ikisində morfoloji elementlər əsasında oxşarlıq yaranır. Funksional (yaxşı, pis, cəld – həm təyin, həm də zərflik kimi) omonimləri də leksikologiyanın obyektini hesab etmək olmaz, burada sözün ifadə etdiyi sintaktik funksiya diqqət çəkir. Söylənən fikirlər sintaktik omonimlərə (söz birləşmələri, cümlələr) də aiddir.

Görünür, omonimlərin leksikologiyada öyrənilməsi şərti bir xarakter daşıyır. Əslində, qismən də olsa, omonimləri həm də leksikoqrafiya (lüğətçilik) öyrənir. İstisna deyil ki, gələcəkdə omonimiya dilçiliyin bir şöbəsi kimi alimlər tərəfindən tanınmış və o, dilin bütün səviyyələrində omonim vahidləri öyrənməklə məşğul olsun.

H.Həsənov sintaktik omonimlər haqqında danışarkən omonim söz birləşmələri və omonim cümlələrdən nümunələr gətirir. Onun nümunə kimi verdiyi söz birləşmələri (əl qaldırmaq, yoldan çıxmaq- həqiqi və məcazi mənələrdə) omonimlər üçün xarakterik olsa da, omonim cümlələr uğurlu seçilməmişdir. Nümunələrə baxaq:

1. *O, aşıq oynayırdı. O aşıq oynayırdı.*

2. *Səni və oğlunu təbrik edirəm. Səni oğulla təbrik edirəm.*

Həm 1-ci, həm də 2-ci cümlədə omonimliyin əsas prinsiplərindən biri - forma oxşarlığı pozulmuşdur. Bu pozuntunu yaradan 1-ci cümlədə vergüldür. 2-ci cümlədə isə cümlələr struk-

tur cəhətdən fərqlidir. Həm də ikinci nümunədə verilmiş cümlə cümlüyünün dil qüsuru vardır.

Əlbəttə, sadə cümlələr arasında omonimlik mümkündür, amma buna aid nümunələr adekvat olmalıdır.

"Rəssam kimi çəkirdi?" sual cümləsi omonim cümləyə parlaq nümunədir. Burada forma oxşarlığına xələl gəlməmişdir, məzmun fərqi də öz yerindədir. Cümləni iki cür sintaktik təhlil etmək olar: 1) mübtədə- tamamlıq- xəbər; 2) zərflik – xəbər.

Müəllif mürəkkəb cümlələrin omonimliyinə aid gətirdiyi nümunələri də uğurlu seçə bilməmişdir.

Fərid elə həkimdir ki, bütün kollektiv ona hörmət edir.

Fərid elə işləyir ki, bütün kollektiv ona hörmət edir.

Fəridin işi elədir ki, bütün kollektiv ona hörmət edir.

Verilmiş nümunələrdə budaq cümlələrin omonimliyi şübhə doğurmur, amma söhbət mürəkkəb cümlənin omonimliyindən gedirsə, onu bir komponentin omonim olmasına görə omonim mürəkkəb cümlə adlandırmaq olmaz. Mürəkkəb cümlələrin omonimliyinə aid aşağıdakı cümləni nümunə gətirə bilərik:

Anam bilir, sən bilmirsən.

Anam bilir, sən bilmirsən.

Cümlələrin formaca fərqlənmədiyi asanlıqla görünür, lakin məzmun fərqi vardır. Bu intonasiya vasitəsilə yaranır. Belə ki, 1- ci cümləni tamamlıq budaq cümləsi kimi işlətmək üçün vergül qoyulmasına baxmayaraq, bilir sözündən sonra qısa fasilə edilir. Bunu ki bağlayıcısını artırmaqla rahatlıqla

müəyyən etmək olar. Cümləni ziddiyyət əlaqəsi ilə bağlanmış tabesiz mürəkkəb cümlə kimi təqdim etmək üçün isə bilir sözündən sonra uzun fasilə verilir. Burada isə vergülü, amma bağlayıcısı ilə əvəz etməklə məsələyə aydınlıq gətirmək olar.

Müəllifin bəzi fikirlərinə münasibət bildirməklə məqsədimiz heç də onun ağır zəhmət hesabına başa gətirdiyi tədqiqat işinə kölgə salmaq deyil, omonimiyənin problematik məsələ olduğunu konkret faktlarla nümayiş etdirməkdir.

Digər lüğətlər kimi, H.Həsənovun tərtib etdiyi lüğət də tipik nöqsanlardan xali deyil. Ən ciddi nöqsanlardan biri odur ki, çoxmənalı sözlərin böyük əksəriyyəti (məsələn, havada uçmaq- ev uçuşu, hər iki halda sözün mənşəyində yerdən üzülmək mənası qalır; dil sözü də bu qəbildəndir) omonim kimi verilmişdir.

Omonimlərin tədrisində ən ciddi problemlərdən biri də məhz çoxmənalı sözlər və omonimlər arasında olan münasibətdir. Dərslərdə Dövlət standartlarına ciddi əməl olunub, yəni həm omonimlər, həm də çoxmənalı sözlər haqqında qısa məlumat verilib. DİM-in vəsaitində standartlardan cüzi kənar çıxma vardır. Amma nə dərslərdə, nə də vəsaitdə çoxmənalılıq əsasında yaranmış omonimlər barədə bir kəlmə belə yoxdur. Bütün bunlara baxmayaraq, DİM qəbul imtahanında dərsləyə məhəl qoymur, istədiyi səviyyədə mövzunu genişləndirir. Bu barədə mətbuatda ayrıca məqalə ilə ("Apelyasiya teatri və intihara aparan testlər". <http://arqument.az/az/apelyasiya-teatr-ve-intihar->

lara-aparan-testler/#.W-hObhEzbDc) çıxış etdiyimiz üçün oxucuların vaxtını almaq fikrimiz yoxdur. Hər halda, maraq dairəsi geniş olan şagirdlər üçün bəzi məsələləri aydınlaşdırmaq istərdik.

Çoxmənalı sözlərdən omonim yaranmasını inkar etmək mümkün deyil, lakin bu yalnız o zaman baş verir ki, çoxmənalı sözlərdən budaqlanmış hissələr arasında əlaqə tam itmiş olsun. Çoxmənalılıqla omonimlərin klassik fərqi O.S.Axmanova vermişdir. "...polisemiya sözlərin iki və daha artıq mənalarının eyniliyi, omonimiya isə iki və ya daha artıq müxtəlif sözün səs örtüyü etibarlı ilə təsadüfi üst- üstə düşməsidir" [3, 104].

V.Vinaqradov həmin məqaləsində yazır: "Omonimiya və polisemiya tez-tez qatışdırılır. Belə ki, S.İ.Ojeqovun "Rus dilinin lüğəti"ndə çoxmənalılıq tez-tez bir-birindən fərqləndirilmir, onlar eyniləşdirilir" [8, 294].

Buna uyğun olan bir neçə nümunə verilir. Rus dilinə aid olduğuna görə həmin nümunələrdən bizim üçün yalnız xarakterik olanını seçməyi lazım bilir. Müəllif dil sözünün lüğətdə omonim kimi verilməsinə qəti etiraz edir. "Ağız boşluğundakı orqan" və "ünsiyyət vasitəsi" kimi dil sözünü omonim saymaq böyük sual doğurur: onlar müxtəlif sözlərə aiddirmi, yoxsa bir sözün mənə strukturunda yerləşir" [8, 295].

S.İ.Ojeqovun səhvi epidemiyaya kimi yayılır. H.Həsənovun tərtib etdiyi lüğətdə də çoxmənalı sözlərin hesabına omonimlərin sayını süni surətdə çoxaltmaq tendensiyası özünü açıq göstərir.

V.İ.Abayev çoxmənalı sözlər əsasında yaranmış omonimləri müəyyən

etmək üçün eksperiment aparıb. Küçədən keçən 10 nəfərdən soruşub: niyə klyuç (bulaq), klyuç (qapının açarı) eyni cür səslənir və yazılır. Heç biri mənasını bilməyib. Əslində isə, bu sözlər arasında etimoloji əlaqə var və bu əlaqə yalnız mütəxəssislər tərəfindən müəyyən edilə bilər. Müəllif heyrətini belə ifadə edir: "...biz kimik? Biz sözlərin tarixini bilən dilçilər, filoloqlar, yoxsa bu dildə sadəcə danışan adamlar?" [7, 33]. Kiçik məna fərqlərinə görə əsas sözdən törəmiş sözləri omonim adlandırmaq çox təhlükəli tendensiyadır. Həm orta, həm də ali məktəb dərslərlərində çoxmənalılıq əsasında yaranmış terminlər omonim sayılır. Deyək ki, boğaz, burun (coğrafi termin və insanın boğazı) sözlərinin omonim olması müəlliflər tərəfindən birmənalı qəbul edilir, halbuki əsas sözün (insan boğazı və ya burnu) əlaməti törəmə sözə köçürülmüşdür. Bu aspektdən yanaşsaq, 1-dən 9-a qədər bütün saylar omonimdir, çünki onlar riyazi termin kimi həm rəqəm, həm də ədəddir. Dairəni genişləndirmək olar, yəni istənilən fənnə aid analogi misallar gətirmək mümkündür.

Hətta omonimiya problemini absurda qədər uzatmaq olar. Belə ki, ümumi isimlərin (qələm, ulduz, ağac) 90 fazi

ismin adlıq və təsirlik hallarında eyni fonetik və qrafik örtüyə malikdir. Bir sözlə, qrammatik omonimlər üçün tələblərə cavab verir. Onda bütün ümumi isimləri omonimlər cərgəsinə daxil etmək prinsipə düzgündür. Əlbəttə, fikrimin mahiyyəti budur ki, süni şəkildə omonim yaratmaq praktikasından əl çəkmək lazımdır.

Nəhayət, bu gün üçün omonimlərlə bağlı aktual olan bir məsələ var: təhsil müəssisələri, xüsusilə DİM Dövlət standartlarına ciddi əməl etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. B.Xəlilov, *Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası*, Bakı, 2008.
2. H.Həsənov, *Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti*, Şərq- Qərb, Bakı-2007.
3. О.С.Ахманова, *Очерки по общей и русской лексикологии*, М. 1957.
4. О.С.Ахманова, *Словарь омонимов русского языка*, М. 1974.
5. М.Г.Арсеньева, Т. В. Строева, А. П. Хазанович. *Многозначность и омонимия*, Ленинград, 1966.
6. Колесников Н.П. *Словарь омонимов русского языка*. Тбилиси, 1978.
7. В.И.Абаев. *О подаче омонимов в словаре ВЯ*, 1957 №3.
8. Виноградов В.В. *Избранные труды. Лексикология и лексикография*. - М., 1977.